

**RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS A MAGYAR SAJTÓ TÜKRÉBEN
1880-1889 KÖZÖTT**

JELIGE: RUDOLF

TARTALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés.....	2
2. A Véderő-vita és Rudolf halála	4
3. Rudolf a magyar sajtóban 1889-ben	5
„A nép iránt fogékony uralkodó képe”	9
4. Rudolf és Magyarország az 1880-as években	11
4. 1. Stefániával kötött házassága.....	11
4. 2. A Budapesti Országos Kiállítás.....	13
4. 3. Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben.....	15
4. 4. További kapcsolati pontok.	16
4. 5. Magyarországra vonatkozó politikája.....	18
5. Rudolf a magyar és Habsburg történeti hagyományokban.....	19
5. 1. Rezső királyfi párhuzama magyar királyokkal.....	20
5. 2. Párhuzam reformkori politikusokkal	23
Kossuth Lajos és Rudolf.....	24
5. 3. A magyar irodalmi hagyományba beillesztett trónörökös.....	25
5. 4. Rudolf a Habsburg történeti hagyományokban.....	25
5. 5. További párhuzamok	27
6. Befejezés.....	29
Irodalomjegyzék	31

„Soha trónra hivatott fő és szív több erénnyel és bölcsességgel föl nem volt ruházva; soha a magyar nemzetnek igazabb barátja nem volt; soha fejedelmi sarj hazáját úgy nem imádta, mint ő. Egy harczra termett dalia, kiben az aggkor bölcsesége a gyermek érző kedélyével volt egyesítve. Szeretve mindenki által, belefoglalva egy nép imájába; központjává téve a tudomány, a szabadelvű haladás minden törekvéseinek!”
(Jókai Mór)¹

1. Bevezetés

Dolgozatom főhőse Ferenc József és Erzsébet királyné egyetlen fia, Rudolf trónörökös (Laxenburg, 1858. augusztus 21. - Mayerling, 1889. január 30.). Habár számos munka készült életéről, legtöbbjük központjában a szeretőjével, Vetsera Máriával együtt elkövetett öngyilkosság megfejtése, és bemutatása áll. Másrészt véleményem szerint a trónörökös kutatása Erzsébet magyarországi kultusza mellett teljesen háttérbe szorult. Célom az volt, hogy Rudolfot a korabeli magyar sajtón keresztül mutassam be: a halálakor megjelent cikkekben közvetített Rudolf-képet, majd a magyarországi tartózkodásait elemeztem. Végül megvizsgáltam, hogy hogyan illesztették be alakját a magyar és Habsburg történeti hagyományokba. A vizsgálat alapkérdései közé tartozott: kimutatható-e különbség az eltérő szemléletű újságok Rudolf-képében; miért alakulhatott ki, és milyen elemek játszottak fontos szerepet a trónörökös magyarországi kultuszában.

Dolgozatomban tehát fő forrásként a korabeli magyar sajtót tekintettem át az 1880-1889 közötti időszakban. Kormánypárti részről a fővárosi lapok közül elsőként így a *Nemzetet* vizsgáltam meg, melyre Tisza „dicsőítésén” kívül a színvonalas tárcacikkek voltak jellemzőek. A Rudolfról írt cikkek pozitív hangvételében a kormánypártiság mellett Jókai Mór főszerkesztői pozíciója játszhatott fontos szerepet. Az *Ország-Világ* előbb két, majd hetente megjelenő lap volt, s alapvető feladatául tűzte ki, hogy a magyar kultúra kérdéseivel foglalkozzon. A *Politikai Újdonságok* a politikai összefoglalók mellett az ipar és a kereskedelem érdekeit képviselte elsősorban. A *Vasárnapi Újság* közéleti, tudományos, elméleti és ritkán társadalmi, és technikai kérdésekkel foglalkozó hetilap volt. Jellemző volt a dicső múltba vagy a jelenről alkotott illúziókba menekülés, a nemzeti öntudat hangsúlyozása, Európához való felzárkózás reménye. Mindezek járulhattak ahhoz, hogy itt elsősorban Rudolf magyarságát hangsúlyozták. A vidéki lapok tekintetében a keresztény, politikai és társadalmi szemléletű *Esztergom és Vidéke*, valamint a *Szegedi*

¹ Nemzet 1889. január 31. Rudolf trónörökös †

Híradó került felhasználásra. Utóbbi újság Szeged első, leghosszabb ideig megjelenő lapja volt.

Ellenzéki lapok közül a '48-as elveket valló *Egyetértés* a liberális-alkotmányos állami berendezkedés teljes és következetes megvalósítására törekedett, így a liberális elveket valló trónörökösrel is szimpatizálhattak. A kiegyezéspárti, mérsékelt ellenzéki magatartású *Pesti Napló* ugyanakkor 1876-tól fokozatosan a polgári érdekeket képviselte. A 48-as függetlenségi elveket propagáló *Szentesi Lap* a városi érdekek képviselője volt, míg a '67-es ellenzékiiséget képviselő *Budapesti Hírlap* a nacionalizmus szellemisége hatotta át: így a magyar állameszmét, a magyarság terjesztését hirdette. Támogatta a középosztály hatalmi ambícióit, s a kormányzatot bírálta. A kiegyezést elfogadó, de szintén a mérsékelt ellenzékkal szimpatizáló *Szegedi Napló* a vidék legszínvonalasabb és legértelmesebb lapjaként a gazdasági életben önálló szerepvállalásra törekedett, így elutasította az ez ellen irányuló intézkedéseket.

A Konzervatív, katolikus *Magyar Állam* is a vizsgált lapok közé tartozik. Az 1869-től megjelenő napilap ellenfeleként a liberalizmust jelölte ki, de az újság az agrárius mozgalommal és az antiszemitizmussal is foglalkozott. Mindezekon túl még két kisebb vidéki lapot (Pápai Lapok, Zalai Közlöny) is feldolgoztam.² A lapok kiválasztásának fő szempontja a helyi könyvtárakban rendelkezésre álló anyag volt.³ A sajtó anyagát habár forráskritikával kell kezelnünk, mégis fontos információkkal szolgál a Rudolfról a magyarországi közvéleményben élő képről és kultuszáról.

A Rudolfról írt elemzésemhez mindazonáltal elsődleges szakirodalomként Brigitte Hamann munkáját⁴ vettem alapul. A monográfia méreteihez képest azonban abban háttérbe szorult a magyarországi források használata. A Rudolf-kultuszhoz Magyar Zoltán munkáját, valamint Hermann Antal és Kiss Lajos tanulmányát dolgoztam fel kisebb kultusztörténeti értekezések mellett.⁵ Elemzésem előtt azonban szükségesnek tartottam az 1889. január 30-31-i politikai állapotok rövid bemutatását.

² Szabolcsi Miklós (Főszerk.): A magyar sajtó története. II. kötet. Budapest, 1985. <http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/391.html> 2012. 12. 20. 20: 07.

³ A Vasárnapi Újság és Szentesi Lap megtalálható az Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázis honlapon, a Zalai Közlöny a <http://zalaikozlony.nagykar.hu/> oldalon (2012.12.02. 10: 38.), a Pápai Lapok, Esztergom és Vidéke pedig az Arcanum oldaláról érhetőek el.

⁴ Brigitte Hamann: Rudolf trónörökös. Budapest, 2008.

⁵ Dávidházi Péter: Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Budapest, 1989.

Gerő András: Egy királyné szerepe. A magyarok és Erzsébet. *Rubicon*. 10. évf. 1999/9-10. 49-51.

2. A Véderő-vita és Rudolf halála

1889. január 30-án Rudolf trónörökös öngyilkosságot követett el szeretőjével mayerlingi vadászkastélyában. Halálának híre gyorsan terjedt el az egész országban. A sajtó értesülése szerint szájról szájra járt a hír, mivel az emberek már amúgy is az utcákon voltak a véderőtörvény elleni tüntetés miatt.⁶

1888-ban ugyanis átfogó törvényjavaslat készült a véderő korszerűsítésére, melyet 1888. november 3-án terjesztettek a parlament elé. Ennek hatására éles parlamenti harcok és tömegtüntetések kezdődtek, ami összeomlással fenyegette Tisza Kálmán kormányzatát.⁷ Az 1868-as véderőtörvény 800 000 főben határozta meg a közös hadsereg létszámát, Magyarországnak pedig 330 000 katonát kellett ehhez adnia. Az új javaslat 14. paragrafusa ezzel szemben 103 100 főben akarta meghatározni a közös hadsereg évi újoncjutalékát, a honvédségét pedig 12 500-ban. Az ellenzék a paragrafus ellen felemelte szavát, szerintük ugyanis ez a honvédség relatív növekedésének befagyasztásával járt volna, valamint a parlament tíz évenkénti újoncmegajánlás jogától való megfosztásaként értékelték a javaslatot. Az igazi felháborodást ez okozta. Továbbá ellenkezést váltott ki a 25. paragrafus is, mely az egyéves önkéntesek tiszti vizsgáját szabályozta, s a vizsgán megbukottakat még egy év szolgálati évre kötelezte. Azonban nyelvi nehézségek is nehezítették a vizsgázók helyzetét, így az ellenzék követelte a vizsga magyar nyelven való letételét.⁸

Uő: Egy magyar kultusz: Erzsébet királyné. In: Basics-Dózsa-Gerő-Kovács-Soós: Erzsébet, a magyarok királynéja. Budapest, 2008.

Hermann Antal: Rudolf királyfi a mondában. *Ethnographia*. 1916. 1-16.

Kalla Zsuzsa: Búcsúorok-sírszalagok. In: Kalla Zsuzsa (szerk.): *Kegyelet és Irodalom (Kultusztörténeti tanulmányok)*. A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 7. Budapest, 1997.

Kiss Lajos: Hódmezővásárhelyi mondák Rudolf királyfiról. *Ethnographia*. 1925. 68-69.

Magyar Zoltán: A Habsburgok a magyar néphagyományban. Budapest, 2006.

Romsics Gergely: Mítosz, kultusz, társadalom. *Mozgó Világ* 30. évf. 2004/7. 55-65.

Uő: Mítosz és Emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában. Budapest, 2004.

Vér Eszter Virág: Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898-1914 között. Erzsébet-kultusz. *Budapesti Negyed* 52. 2006/ 2-3 (52-53).

Vér Eszter Virág: Újraértelmezett szerepvállalások (avagy Erzsébet császárné alakváltozásai 1866-ban). *Aetas* 27. évf. 2012/1. 83-105.

⁶ Nemzet 1889. január 31. A halál híre.

⁷ Tisza kormányzatáról lásd: Kozári Mónika: Tisza Kálmán és kormányzati rendszere. Budapest, 2003. illetve Gratz Gusztáv: A dualizmus kora: Magyarország története: 1867-1918. Budapest, 1934.

⁸ Kovács 1979, 1325-1326.

Tisza ugyanakkor nyomást gyakorolt a Szabadelvű Pártra azzal, hogy lemond, ha nem sikerül elfogadtatnia a javaslatot. Kossuth Lajos távirata is megérkezett, melyben a nemzeti hadsereg megteremtése mellett állt ki. A törvényjavaslat keresztülvitelére elégnek bizonyult a Szabadelvű Párt többsége január 29-én az első szavazáson, de ez heves tömegdemonstrációt váltott ki ekkor Budapesten. Másnap, január 30-án is folytatódtak a tüntetések, s kezdett elfajulni a tiltakozás, amikor megérkezett Rudolf halálának híre. Az emberek először nem akarták elhinni.⁹ Kezdetben a halál okát illetően különböző táviratok érkeztek: gutaütés, vadászatbaleset, két arisztokrata lőtte le, sétakocsikázáskor történt, amerikai párbaj által stb. Az újságok is megírták, hogy nem tudnak kiigazodni, s titokzatosság vette körül az okot.¹⁰

Rudolf halála miatt a forrongó közhangulatot gyász váltotta fel, a hírt követően már senkit sem érdekelt a tüntetés, a város épületein megjelentek a gyászlobogók, a parlament üléseit is felfüggesztették egy időre. A szerkesztőségekben a telefon egész nap csengett. A fővárosi lapok javában dolgoztak. A *Szegedi Napló* szerint az emberek egymás kezéből ragadták ki a lapokat. A nappali lapokat kétszeres, háromszoros, az esti számokat pedig tízszeres példányszámban adták el.¹¹

A családi gyász egy időre elterelte a figyelmet Tiszáról és a véderőtörvényről, amit a miniszterelnök ügyesen kihasznált: mindkét paragrafust módosította. A 14. paragrafusban megtartották a javaslatban levő újonclétszámot, de azt csak tíz évre irányozták elő, a vizsga nyelvét illetően pedig a németen kívül a magyart és a horvátot is elfogadták. A tüntetések Rudolf halála miatt szüneteltek, így azok még március végéig tartottak.¹²

3. Rudolf a magyar sajtóban 1889-ben

Ebben a fejezetben a kormánypárti, az ellenzéki, a független és a konzervatív sajtóban, valamint a tudományos szaklapokban kialakult Rudolf-képet vizsgáltam meg Rudolf halála idején.

Az újságok politikai beállítottságából eredően több különbség is megfigyelhető. Habár a szóhasználatban és tartalmi szempont szerint is előfordultak eltérések, egyes fordulatok mindkét tábor sajtótermékeiben azonosak voltak, így például: nemesi szív és

⁹ Kovács 1979, 1327-1328. Pesti Napló 1889. január 31. Rudolf trónörökös. Vasárnapi Újság 1889. február 3. Rudolf trónörökös halála.

¹⁰ Magyar Állam 1889. február 1. február 6. Egyetértés 1889. január 31. Pesti Napló 1889. január 31. Rudolf trónörökös Szentesi Lap 1889. február 10.

¹¹ Magyar Állam 1889. február 1. Egyetértés 1889. január 31. Szegedi Napló 1889. január 31.

¹² Kovács 1979, 1328. Magyar Állam 1889. február 1.

jeles tulajdonságok; Rudolf fennkölt szellemének és bölcsességének hangsúlyozása; az irodalom, tudományok, művészetek istápolójaként való jellemzés. A leggyakrabban, toposzszerűen előfordult kifejezések mégis a „*remény elvesztése*” és a „*nemzet jogait tisztelő*” volt.

Rudolf jellemvonásainak elemzésekor szembeötlő eltérés figyelhető meg a pozitív és negatív ismertetőjegyek arányát illetően. A kormánypárti kiadványok többsége jeles képességeiről számolt be: fényes szellemi tulajdonságok, önállóság jellemezte, szelíd és barátságos volt mindenkivel, rokonszenves alak, és a többi. Emellett kizárólag Rudolfra helyezték a hangsúlyt megemlékezéseikben. Politikai megjegyzések nem találhatók ezekben a lapokban, ha mégis, Rudolf politika befolyását kedvezőnek ítélték.¹³ A *Vasárnapi Újság* például a következőt írta utóbbival kapcsolatban: „*Uralkodott már, mint kiseded. Első mosolyával felolvasztotta a jeget atyjának szívében: az ő gyöngye kezei a királyi homlok redőit kegyelem és szeretet sugaraivá változtatták; az ő gyöngye ujjai már a bölcsőből annyi vas-bilincset összetörtek, annyi börtönajtót felnyitottak, annyi árvának atyát adtak és annyi özvegynek férjet! És annyi fogolynak szabadságot! Mintha a mennyei szó zendült volna meg bölcső felett a királyi atyja ajkain: Ez az én szerelmes fiam, kiben megengesztelttem...*”¹⁴.

Hasonló történelmi értékelést ugyan az ellenzéki *Szentesi Lap* is megfogalmazott, de nem kötötte azt szorosan Rudolfhoz: „*S az a bizalom, az a szeretet, melyet az apakirály alkotmányos érzésével és uralkodásával egy véres emlék után képes volt a magyar nemzet részéről határt nem ismerő mértékben megnyerni, hazánkban sokat hánytatott, sokat szenvedett népe részéről, a remény teljes hitével szállt már át Rudolf trónörökösre, – ki iránt; mert Csehországban neveltetett, s ifjú korában vajmi keveset forgolódott Magyarországon, a nemzet kezdetben idegenkedést érzett; de ez idegenkedést, mióta megnősült és hazánkban többször megfordult, sőt itt a főurakkal baráti kezet szorított, s a magyar nemzet kulturája iránt minden irányban melegebb érdeklődést kezdett tanúsítani*”.¹⁵ Mindkét lap tehát az 1848-49-es forradalmat és szabadságharcot követő megtorlásokat elevenítette fel Rudolfhoz kapcsolva. Amíg azonban a *Vasárnapi Újság* Rudolf megszületéséhez kötötte a megennyhült uralkodó képét, addig a *Szentesi Lap* már egy újabb és jobb korszakot várt tőle.

¹³ Ország-Világ 1889. február 9. Vasárnapi Újság 1889. február 3. Rudolf trónörökös. február 10. Eltemettük.

¹⁴ Vasárnapi Újság 1889. február 10. Rudolf királyi emlékezete.

¹⁵ Szentesi Lap 1889. január 31. Rudolf koronaörökös meghalt!

Házasságának említését illetően ugyancsak kimutathatók az arányok tekintetében különbségek. Az *Egyetértés*, *Szentesi Lap* és a *Szegedi Napló* lapjain többször előfordult ez a motívum: házassága után szorosabb összeköttetésbe került Magyarországgal, hazánkban számos alkalommal járt azóta, Stefánia személye nagy öröm forrása, mivel ő az ország feledhetetlen nádorának, Józsefnek az unokája.¹⁶ A kormánypárti lapok hasábjain ezzel szemben csak a házasságkötésük időszakában emelték ki Stefániát, majd fokozatosan Rudolf tevékenysége kapott nagyobb hangsúlyt. A konzervatív *Magyar Állam* is ennek a frigynek tulajdonította Rudolf népszerűségének növekedését.¹⁷

További különbségeket is említhetünk. Az ellenzéki *Egyetértés* kiemelte, hogy Rudolf fogékony volt az emberiség haladásának nagy igazságai iránt. Ez a tulajdonság ezzel szemben egyik kormánypárti lap méltatásában sem merült fel.¹⁸ Mindössze egy hasonló megállapítással találkozunk a *Pápai Lapok* hasábjain, ahol szintén a haladással kötötték össze Rudolfot, de inkább a tudományok szempontjából, mintsem politikai értelemben.¹⁹

Az ellenzéki sajtó nyomatékosította, hogy Rudolf jelleme és irányzata eltért a Habsburg-ház többi főhercegétől. Szüntelenül kereste az emberek társaságát, azért, hogy megismerje életüket. Ennek következtében pedig más fogalma lett a létről, mint az „elbecézett főuraknak”.²⁰ A *Budapesti Hírlap* is hasonlóan fogalmazott, mivel az ellenzéki lap szerint kitűnőbb tehetséggel volt megáldva, mint más főhercegek.²¹

Továbbá az ellenzéki lapokban meghatározó módon középponti figuraként tűnt fel Rudolf: egy a magyar és osztrák felet összekötő kapocsként tekintettek rá. A cikk szerint arra törekedett, hogy mindkét állam hasznos polgára legyen, s ez „*merész törekvés*” volt a részéről.²²

A kormánypárti szellemű sajtó viszont alapvetően magyarként szólt a trónörökösről. Többek között a *Nemzet* is úgy nyilatkozott, hogy magyar volt, mivel bírt mindazokkal a tulajdonságokkal, ami azzá tette. A vidéki lapok közül például a *Zalai Közlöny* hirdette,

¹⁶ Egyetértés 1889. január 31. Szegedi Napló 1889. január 31. A magyar királyfi. Szentesi Lap 1889. január 31. Rudolf koronaörökös meghalt!

¹⁷ Magyar Állam 1889. február 1. Házassága.

¹⁸ Egyetértés 1889. január 31.

¹⁹ Pápai Lapok 1889. február 2. Rudolf trónörökös †

²⁰ Szegedi Napló 1889. február 5. A királyfiról (Jellemvonások és epizódok).

²¹ Budapesti Hírlap 1889. február 2. Életről halálba.

²² Szegedi Napló 1889. január 31. A korona gyásza.

hogyan nem magyar földön született, de tetőtől talpig az volt.²³ Ahogy a *Szegedi Híradó* is úgy fogalmazott, hogy szívvel-lélekkel magyar volt.²⁴

Az ellenzéki *Szentesi Lap* ezzel szemben csupán hazafias meggyőződéssel ruházta fel őt. Ugyanakkor kifejtették, hogy eddig hátrány volt, hogy a Habsburgok a magyar korona viselése közben nem ismerték a magyar nemzet alkotmányos jogait, a nép természetét és nyelvét, így nem tudtak érintkezni velük. Ennek következményeként német lelkű magyar tanácsadók útmutatását követték, s maguk az uralkodók siketek és némák voltak. Kivételként kiemelték azonban Ferenc Józsefet, aki először szólalt meg magyarul. Ezután következett volna Rudolf is, halála miatt viszont olyan uralkodó lép majd a trónra, aki rebellis népként tartja számon a magyart.²⁵ Természetesen a kormánypárti híradások is kiemelték Rudolf magyar nyelvtudását, de nem kötöttek ahhoz politikai értékelést. Inkább azt nyomatékosították, hogy a saját kezűleg írt leveleiben is alig volt hiba és javítás.²⁶

A *Szegedi Napló* mindazonáltal egy Prágában történt esetről számolt be. A történet szerint a főherceg kemény leckét adott a magyar mágnásoknak, amivel jelezni akarta, hogy nem áll szándékában a költekező és semmittevő arisztokráciát elkényeztetni.²⁷ Emellett arról is tudósítottak, hogy eleinte cseh érzetűnek tartották, mivel keveset járt Magyarországra. Ez azonban később megváltozott, mivel úgy beszélt Magyarországról mint édes hazájáról.²⁸

Tudományos munkásságát mindegyik lap nagyra értékelte. Tehetséges volt az irodalomban, pártolója és istápolója a tudománynak, művészeteknek, író és tudós. A *Szegedi Napló* viszont Vilmos német császár egy megjegyzéséről is tudósított: az uralkodó eszerint kedvezőtlen nyilatkozatot tett Rudolf és az írók kapcsolatára nézve, szerinte azóta vált ilyen nyomasztóvá a trónörökös kedélyváltozása, amióta sokat érintkezett és foglalkozott írókkal.²⁹

A leghatározottabb véleményt Rudolfról és annak öngyilkosságáról a *Magyar Állam* fogalmazta meg, ez az újság beállítottságából fakadt: konzervatív, katolikus dominanciája

²³ Nemzet 1889. február 1. reggeli szám Rudolf trónörökös levelei Jókaihoz. Zalai Közlöny 1889. február 9. Rudolf királyfi emlékezete.

²⁴ Szegedi Híradó 1889. február 1. A nemzet gyásza.

²⁵ Szentesi Lap 1889. január 31. Rudolf koronaörökös meghalt!

²⁶ Nemzet 1889. február 1. reggeli szám Rudolf trónörökös levelei Jókaihoz.

²⁷ Rudolf életrajzából kiderül, hogy elítélte az arisztokrácia életvitelét, mondván, azok nem figyelnek más osztályok törekvéseire és harcaira. Hamann 2008, 115, 126.

²⁸ Szegedi Napló 1889. február 5. A királyfiról (Jellemvonások és epizódok).

²⁹ Szegedi Napló 1889. február 4. Legújabb – A királyfi halála. Vilmos császár és Rudolf.

miatt eleve elítélte az öngyilkosságot. A lap a konzervatív jelleméből fakadóan nem szerette a liberális Rudolfot, s ezért a katolikus Ferenc Ferdinándot támogatta. Álláspontjuk szerint a Habsburg-ház tradícióinak nem felelt meg Rudolf neveltetése, nagy befolyással volt rá Alfred Brehm³⁰, a zsidó liberális sajtó, a Concordia egyesület³¹, valamint szabadkőművességgel³² is vádolták a trónörökösöt.³³ Annak ellenére, hogy a legtöbb újság kiemelte tehetségét és tudását, a konzervatív sajtóban mégsem kapott hangsúlyt olyan mértékben irodalmi és tudományos tevékenysége. A katolikus lap sokkal visszafogottabb képet alkotott róla. Sőt egyfajta nyugodtságot sugallt a lap, hirdetve, hogy az esetleges új trónörökösök is ugyanolyan érzéseket táplálnak a magyarok iránt.³⁴

A tudományos szaksajtó természetesen Rudolf tudományhoz fűződő kapcsolatát emelte ki, például hogy a természettudományok fennkölt barátja és pártolója volt. A *Természettudományi Közlöny* szerint nemcsak mint a király fiát és a trón örökösét kell gyászolni, hanem mint a természet igaz barátját, a tudóst is. A közlöny úgy vélte, egész élete fájdalom volt, s csak a természettudományban talált megnyugvásra, valamint Rudolf cikkeiből, leírásaiból hamisítatlan őszinteség, életteljes egyéniség és hamiskás szellem szűrődött át. Az *Erdészeti Lapok* pedig olyan vezérhajtáshoz hasonlította Rudolfot, amely által a törzs meg szokott újulni, s ennek a törzsnek a koronája alatt lettek volna védelemre a magyarok.³⁵

„A nép iránt fogékony uralkodó képe”

Habár a Habsburgok irányában egyfajta távolságtartás figyelhető meg az ellenzéki lapokban, Rudolf kapcsán véleményem szerint ez nem annyira meghatározó. Ennek egyik jelentős példája az, ahogy 1889-ben az *Egyetértés* a nép iránt fogékony uralkodóként szólt róla.³⁶ Ehhez a képhez különböző elemeket idézhetünk eltérő szemléletű lapokból, s azok választ adnak arra a kérdésre, hogy vajon miben nyilvánult meg ez a fogékonyosság.

³⁰ A kor híres zoológusa volt, akit Rudolf az 1873. évi bécsi világkiállítás alkalmával ismert meg. Hamann 2008, 130.

³¹ Az osztrák újságírók egyesülete már az 1880-as években, mint liberális és „elzsidósodott” intézményt tartották számon. Hamann 2008, 254.

³² A Monarchiában egyedül Magyarországon engedélyezték 1867-től a szabadkőműves-páholyok létrehozását. Hamann életrajza szerint Stefánia is meg volt győződve arról, hogy férje szabadkőműves. Hamann 306, 312-313, 316.

³³ Magyar Állam 1889. február 7.

³⁴ Magyar Állam 1889. február 1.

³⁵ Erdészeti Lapok 1889. február 9. Földtani Közlöny 1889. január-március, 1. Természettudományi Közlöny 1889. március, 89-90.

³⁶ Egyetértés 1889. január 31. Rudolf trónörökös meghalt.

Már Gerő András is felhívta a figyelmet arra Ferenc Józsefről³⁷ írt munkájában, hogy a királyhitet a nép nem Ferenc Józsefben találta meg, hanem Rudolfban. Ennek nyomai tükröződnek ezekben a cikkekben is.³⁸ Először is több alkalommal lejegyezték az újságok Rudolf halálakor, hogy „közöttünk kezdett élni” a trónörökös, másfelől eltűnt az idegenkedés tőle, amióta megnősült.³⁹

A legfontosabb elemet az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben című⁴⁰ munka értékelése közvetíti: kifejtik ugyanis, hogy ezzel Rudolf célja az volt, hogy a Monarchia népeit megismertesse egymás szokásaival. De ezzel párhuzamosan ő is meg akarta ismerni jövőendő népét, s a népek között a szeretetét igazságosan elosztani.⁴¹ A *Szegedi Napló* tudósítása is azt emelte ki, hogy Rudolf törekedett a két állam hasznos polgára lenni, ezt pozitív tetteként értékelték. A polgári érdem koszorúját is kiérdemelte cselekedetei nyomán.⁴² Olyan tevékenységeit sorolták ide, mint a kulturális mozgalmak élére állását vagy a magyar tudomány és kultúra támogatását (például az 1885. évi Budapesti Országos Kiállítását).⁴³

További lényeges motívumként szerepelt a híradásokban, hogy Rudolf nem szerette az udvari etikettet, nem „*udvari élvhajhászokkal*” vette körül magát, hanem egyszerű emberekkel, akiknek a célja az igazság kutatása volt, s nem szigetelte el magát a közélettől sem.⁴⁴ A néphez fűződő kapcsolata legfontosabb elemeként említették meg, hogy emberszerető kedvességgel irányult a polgárokhöz, ami számtalan alkalommal kitűnt. A szolgájával is emberségesen bánt.⁴⁵

Vizsgáljuk meg a továbbiakban, hogy a halálát megelőzően milyen képet közvetített a magyar sajtó Rudolfról, a tragikus halál átalakította-e valamilyen szempontból a korábbi értékeléseket. Ehhez Rudolf 1880-as évekbeli magyarországi látogatásainak sajtóviesszhangját elemzem a következő fejezetben.

³⁷ Gerő András: Ferenc József, a magyarok királya. Budapest, 1999.

³⁸ Gerő 1999, 241.

³⁹ Szentesi Lap 1889. január 31. Rudolf koronaörökös meghalt! Politikai Újdonságok 1889. február 6.

⁴⁰ Rövidebb nevén: Trónörökösmű, 24 kötetből áll, csak 1902-ben került befejezésre. A mű rendeltetése az volt, hogy bizonyítsa a Monarchia létezésének szükségszerűségét. Hamann 2008, 264-265.

⁴¹ Egyetértés 1889. január 31. Rudolf trónörökös meghalt.

⁴² Szegedi Napló 1889. január 31. A korona gyásza.

⁴³ Szegedi Napló február 5. Nemzet 1889. január 31. A trónörökös. február 1. reggeli szám Budapest, január 31.

⁴⁴ Egyetértés 1889. január 31. Nemzet 1889. január 31. reggeli szám. A trónörökös-Jókai Mór jellemrajza 1888-ból. Zalai Közlöny 1889. február 16. Rudolf királyfi emlékezetéhez.

4. Rudolf és Magyarország az 1880-as években

A trónörökös számtalan alkalommal járt Magyarországon, természetesen az utazási kedve is hajtotta ebben Rudolfot. Valamennyi lap – függetlenül attól, hogy kormánypárti vagy ellenzéki volt – a Nemzet veszteségeként szólt a haláláról, mivel az ország ráépítette a jövőjét, s ragaszkodott hozzá.⁴⁶ Ebben a fejezetben célok a magyarországi lapok tudósításai alapján bemutatni Rudolf magyarországi látogatásai alatt megjelent tudósításokat, mivel már ezekben az években olyan Rudolf-kép körvonalazódott, amely megalapozta a későbbi „jó királyfi” alakját. Véleményem szerint a látogatásoktól függetlenül három csúcspontból beszélhetünk: az 1881-es házasságkötése, a Budapesti Országos Kiállítás védnöksége és az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben című munka elindítása fémjelezte ezt.

4. 1. Stefániával kötött házassága

Az első csúcspontot tehát az 1881. május 10-én Stefánia főhercegnővel való házasságkötése jelentette, mivel felesége József nádor unokája volt. A Habsburg-uralkodóházban házasság alkalmával rendszerint kizárólag egyenrangú katolikus uralkodóházak jöhettek szóba, de ilyen nem sok volt. Rudolf először Madridba és Lisszabonba utazott menyasszony jelölt látogatásra, majd Szászországba ment, de az említett országokban nem tetszettek neki a jelöltek. Ezek után már csak a belga királyi ház maradt, így Rudolf választása Stefániára esett.⁴⁷ Már 1880-ban kiemelt jelentőségű eseményként kezelték a magyarországi lapok jövőbeni frigyét: májusi Budapestre érkezésekor a *Vasárnapi Újság* hangsúlyozta, hogy jegyváltása alkalmából most jelent meg először a magyar fővárosban, s ez a körülmény még inkább hozzájárult fogadtatásának díszéhez és mozgalmasságához. A főpolgármester üdvözlőbeszédére a trónörökös a következőt válaszolta: *„Élvezem e boldog pillanataiban nagy örömmel és teljes meglepéssel látom, hogy eljegyzésem egész magyar hazánkat, s különösen gyönyörű fővárosát élénk tetszésre és lelkesedett rokonszenvre fogadta”*.⁴⁸ Az idézet általános, kötött formátumú beszédnek tűnhet, de véleményem szerint Rudolf életében is meghatározó momentum lehetett ez az első „szabadabb” érintkezés a magyarokkal.

⁴⁵ Budapesti Hírlap 1889. január 31. Vasárnapi Újság 1889. február 3. Rudolf trónörökös.

⁴⁶ Nemzet 1889. január 31. Budapest, január 30. Vasárnapi Újság 1889. február 3. Rudolf trónörökös.

⁴⁷ Ezzel kapcsolatban fontos, hogy a legidősebb belga királylány, Lujza hercegnő Rudolf vadászscimborájának, Fülöp coburgi hercegnek volt a felesége, ez is hozzájárulhatott a választáshoz. Hamann 2008, 170.

⁴⁸ Vasárnapi Újság 1880. május 9. Mi újság?

Az 1881. év a trónörökös házassága körül forgott. Május 18-án érkezett meg az ifjú pár, hogy nászútjukat itt töltsék. Kiemelte az újság, hogy eddig Rezső királyfinak nem volt alkalma érintkezni a magyar nemzettel. Hozzá tették emellett, hogy mostanáig mindig atyja kíséretében jött csupán, vagy annak látogatására. Rövid utazásaiban is csak érintette a városokat. Az előző esztendőhöz viszonyítva megállapította a lap, hogy Rudolf most először léphetett kapcsolatba szabadon és fesztelenül a néppel. Ezt részben feleségének tulajdonították, József nádor emlékét idézve. Hasonlóképp nyilatkozott az ellenzéki sajtó is. Rudolf beszéde így hangzott: *„Kedves nőm forró vágya teljesült, midőn őt Budapestre kísérem. Örömmel jöttünk; mert jól tudjuk, hogy a közmondásos magyar szivélyesség, melylyel itt találkozunk, őszinte keblekből ered; hogy önök szeretete környezendi unokáját azon dicső férfiúnak, ki áldásos élete legboldogabb napjait önök körében töltötte!”* Hozzáfüzte ez utóbbi lap, hogy első szavai csendben hangzottak el, viszont amikor a nádort említette, éljenzés tört ki.⁴⁹ Az ellenzéki *Egyetértés* is már az első pillanattól fogva szerencsés előjelnek ítélte, hogy a választás a belga hercegnőre esett, mivel ez József nádor⁵⁰ emlékét fogja őrizni. Fontos megemlíteni, hogy a nádorra mint a Habsburg-ház lehetséges „magyar ágának” alapítójára tekintettek a reformkor végén 1848-49-ben. Kirajzolódott a lapokban a Rudolffal való hasonlóság is: magyar nyelven való tudás, a közművelődés elősegítése, alkotmányosság előmozdítására való törekvés. Az újság szerint Rudolf így nyilatkozott feleségéről: *„Feleségem ép oly jó magyar nő lesz, mint amilyen hű és jó magyar vagyok én.”*⁵¹ Hamann könyvéből kiderül azonban, hogy Rudolf Stefániában nem a József nádor vonalat látta, hanem Lajos Fülöp unokáját, és a Coburg-ház leszármazottját.⁵²

⁴⁹ Vasárnapi Újság 1881. május 22. A nászünnepek Budapestén. Egyetértés 1881. május 18. Isten hozott! május 19. A mai fogadtatás.

⁵⁰ József nádort, a legmagyarabb Habsburgot nagyon hamar megkedvelték Magyarországon, mivel megtanult magyarul. A magyar kultúra és tudomány sorsának javítását is elősegítette. Világosan látta, hogy a magyar rendek nem mellőzhetők az ország ügyeinek rendezéséből. De szembefordult határozottan mindazon követelésekkel, amelyek a Habsburg-ház érdekeit gyengítették vagy megsértették volna. Soós 2007, 90-92.

József nádorról lásd még: József nádor iratai. 1792-1809. Kiadta és magyarázatokkal kísérte Domanovszky Sándor I-III. kötet. Budapest, 1925. 1929. 1935.

Soós István: A legmagyarabb Habsburg. József főherceg, Magyarország nádora. József nádor (1776-1847). Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 1997. szeptember–1998. február.

Gerő András: A magyar Habsburg. Szükséglet, lehetőség és valóság. In: Uő: *Képzelt Történelem: fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*. Budapest, 2004.

⁵¹ Egyetértés 1881. május 10. A fenséges pár.

⁵² Hamann 2008, 181.

A magyar nyelvvel kapcsolatos motívum már a nászútja során nagy figyelmet kapott: a Nemzeti Múzeumba való látogatásukkor jegyezték le, hogy Rudolf a vendégkönyvbe magyarul, Rezsőként írta be nevét erőteljes, határozott vonásokkal.⁵³

A szakirodalomból ismert ugyanakkor az is, hogy 1887-től Rudolf házassága válságban volt, sőt 1889 januárjában Rudolf válásáról hírek keringtek, az általam vizsgált lapok közül meglepő módon csak a *Magyar Állam* írta meg, hogy válni készült.⁵⁴ Ennek a „bulvárhírnek” a megjelenése a liberális Rudolffal nem szimpatizáló katolicizmus volt az oka. Az *Egyetértés* ezzel szemben Rudolf halála után megjelent egyik számában kifejezetten hangsúlyozta, hogy a családi életében nem történt olyan változás, amely indokolná tettét. A trónörökös párt a „*legszeretetre méltóbb*” kifejezéssel illeték.⁵⁵

4. 2. A Budapesti Országos Kiállítás

A második tetőpontot az 1885. évi Budapesti Országos Kiállítás⁵⁶ jelentette, amelynek védnöke Rudolf trónörökös volt. Szembetűnő jelenséggént értékelték halála után, hogy – főleg az Országos Kiállítás után – az „*előrehaladási törekvéseink*”⁵⁷ élére állt.

Már a megnyitó előtti napon, május 1-jén megtekintették a kiállítást Stefániával, s Rudolf minden tárgy iránt nagy érdeklődést tanúsított, teljes meglepéssel tekintette meg a rendezvényt. A nagy iparcsarnokba is ellátogattak, ahol a trónörökös különösen tudakozódott a majolika és porcelán tárgyak, valamint az üveg és anyagipari csoport felől. Jókai Mór szekrényeit is felkereste.⁵⁸ Fenséges és magasztos jelenetként írták le a megnyitót, ahol a lapok szerint ritka és szép látvány volt a nemzet élén látni a főherceget. A *Nemzet* úgy vélte, hogy Rudolf a beszédével a magyarok érzelmeit is tolmácsolta. Nagy politikai fontosságú tényként szóltak arról, amikor a mögötte levő tömegre mutatva hajolt

⁵³ Vasárnapi Újság 1881. május 29. Képek a trónörökös nászünnepeletről.

⁵⁴ Magyar Állam 1889. február 6.

⁵⁵ Egyetértés 1889. február 3. Utolsó napok

⁵⁶ A kiállítás általános volt, azaz nemcsak ipar, hanem gazdasági és állatkiállítás volt, s közoktatási, művészeti és egyéb tárgyak is bemutatásra kerültek. A kiállításon az ipar helyzetét és fejlődésének fokozatát, a mezőgazdaság, valamint a művészeti állapotokat kívánták bemutatni.

http://www.erdeszeti-lapok.hu/?page=arch_view&id=19189 2012. 10. 16. 21: 26

Magyarország szerepéről a világkiállításokon, a kiállítások eszméjéről lásd: Diószegi György-Gáti József: A látnivaló temérdek. Magyarország szerepe a világkiállítások történetében. Budapest, 1992.

Farkas Zsuzsa: A kultúra tövébe fészkelte ország (A világkiállításokon bemutatott magyar művek kortárs értékelése, 1851-1978). *Aetas* 27. évf. 2012/1. 136-159.

Gál Vilmos: Világkiállító magyarok: 1851-2000. Budapest, 2008.

⁵⁷ Vasárnapi Újság 1889. február 3. Rudolf trónörökös.

⁵⁸ Nemzet 1885. május 1. esti szám. Kiállítási hírek.

meg. Ezt a képet a haladással azonosították. Kiemelték, hogy ékes magyar nyelven szólalt meg, s hogy azonosította magát a néppel.⁵⁹

A *Vasárnapi Újság* a kiállítás kapcsán a következőt írta: „*Mikor a trónörökös főherceg a keresztségben e nevet kapta, egy öreg magyar tudós ezt az anagrammát csinálta a nevéből «Fordul». És valóban attul fogva nagyot fordult Magyarország sorsa; és még mindig fordulj mindig jobbra fordul.*” Emellett a jövő vezérének is nevezték. Jókai Mórt Rudolf a lap tudósítása szerint nyájas barátsággal üdvözölte, ő pedig a trónörökös a következővel fogadta: „*Hála istennek, fenséged meghozta a várva várt esőt*”. Rudolf védnökségének tulajdonította a lap, hogy a szabadság meghonosodott az alkotmányban, szellemben, vallásban, iparban, s a trónt a szeretet fénye ragyogta körül nyitóbeszéde hatására.⁶⁰

Nemcsak a kormánypárti, hanem az ellenzéki sajtó is pozitívan nyilatkozott az eseményről. Az *Egyetértés* szerint ugyanis jótékony változást hozott a tárlat, mivel a nemzet önérzetét emelte. Emellett a magyarok hálája és elismerése kísérte a trónörökös hazai működését. Remélték, ezután majd melegebben fog a király és a trónörökös is a magyar közügyek iránt érdeklődni.⁶¹

A megnyitón a király és fia egymás mellett álltak: egy őszülő apa és délceg fiú, a magyar király és a magyar királyi trónörökös, a hatalmas uralkodó és a dicső reményű utód. Az ellenzéki *Egyetértés* tudósítása szerint mindketten a magyar nemzet nevében beszéltek, büszkén a nép dicsőségére. Az 1867. évi koronázáshoz hasonlította a lap az eseményt, s ezáltal történelmi fontosságúvá emelte. Rudolf beszédét illetően megjegyezték, hogy olyan volt az, mintha Rudolf már most uralkodna szíveken és elméken. A legfontosabb megjegyzése az *Egyetértés*nek és a *Szentesi Lap*nak is az volt, hogy a Habsburg-házból mindeddig nem született olyan uralkodó, aki közelebb jutott volna a magyar gondolkodáshoz és érzelmi világhoz, mint Rudolf.⁶²

A vidéki újságok közül a *Pápai Lapok* „*Dr. Habsburg Rezsőként*” aposztrofálták a trónörökös a kiállítással kapcsolatban. A cikk szerint még a legelkötelezettebb '48-as is meg fog hajolni lojalításban a Rudolf szellemi egyénisége előtt, ha van érzéke saját népe jólétének ügyéhez.⁶³

⁵⁹ Nemzet 1885. május 3. reggeli szám. Budapest, május 2.

⁶⁰ Vasárnapi Újság 1885. május 3. Rudolf trónörökös.

⁶¹ Egyetértés 1885. május 2. A királyi család Budapesten.

⁶² Egyetértés 1885. május 3. Két királyi szó. Szentesi Lap 1885. május 9. Magyarország van.

⁶³ Pápai Lapok 1885. augusztus 9. Az országos kiállításból.

A rendezvény bezárására november 4-én került sor, ahol Rudolf ismét beszédet mondott, és ebben teljes meglepéssel tekintett vissza a kiállításra. Kijelentette azt is, hogy Magyarország most már a kultúr államok sorába emelkedett. A *Vasárnapi Újság* tudósított arról is, hogy gróf Széchenyi Pál kereskedelmi miniszter meghatódva rohant fel Rudolffhoz ezután, s megcsókolta a kezét.⁶⁴

4. 3. Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben

A magyar sajtó tudósított Rudolffnak az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben kiadvány ügyében folytatott minden egyes megbeszéléséről is, ez alkotta a harmadik csúcspontot. Az ellenzéki *Egyetértés* jegyezte le például 1885-ben, hogy a műről folytatott tanácskozás majd egy óráig tartott, Jókai Mór⁶⁵ bemutatta Rudolffnak az új magyar szerkesztő tagokat, többek között Szilágyi Sándort, Mészöly Gézát, Szalay Imrét.⁶⁶ A kormánypárti *Vasárnapi Újság* a legemlékezetesebb eseményként 1888. február 12-én az Angol Királynő Szállóban adott villásreggelit emelte ki „*A királyfi asztalánál*” cím alatt: „*De nem is az udvarnál vannak ők. A trónörökös nem az udvarhoz hitta fel az ő kollegáit, hanem maga ment le közzéjük a vendéglőbe. Az osztrák-magyar monarchia leírásának első kötete készült el; erre adta a nagy áldomást a munkatársaknak, mintha egy ütközetet nyert volna meg velük.* Jókaival egy elhangzott beszélgetését is idézték: „*Jókai azt mondja a trónörökösnek: „Ugyebár ilyen kedélyesen mulató tudósokat csak Magyarországon lehet találni”? S a királyfi azt feleli rá, hogy neki nagyon tetszik ez a fesztelen jó kedv az ő magyar munkatársainál.*” Rudolf ez alkalommal is mondott beszédet, melyet – a lap értesülése szerint – mindenki állva hallgatott végig.⁶⁷ Fontos megjegyezni azonban, hogy mindkét tábor lapjai sűrűn tájékoztatták az olvasókat a munka állapotáról, haladásáról és érdekességeiről.

⁶⁴ Szentesi Lap 1885. november 7. Világfolyása. Vasárnapi Újság 1885. november 8. A kiállítás bezárása.

⁶⁵ A barátságukról lásd: Gángó Gábor: Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága. *Irodalomtörténet* 2003/3. 380-396.

⁶⁶ Egyetértés 1885. május 2. A királyi család Budapesten.

⁶⁷ Vasárnapi Újság 1888. február 19. A trónörökös irodalmi lakomája. február 26. A királyfi asztalánál.

4. 4. További kapcsolati pontok

Fontos megjegyezni azonban, hogy nemcsak ez a három nagyobb esemény fokozta Rudolf népszerűségét hazánkban, több kisebb motívum is közrejátszott ebben. Ezen elemeket is több csoportba lehet osztani: az országban tartott beszédei magyar nyelven, melyek főleg a magyar kultúrával álltak összefüggésben; magyar főurakkal, írókkal, tudósokkal és politikusokkal kötött barátsága; vadászatai hazánk területén.

Az országban tartott beszédei kapcsán említhetjük – a három fő csúcspont alatt már ismertetett pontok mellett – az 1881 májusi felszólalását, melyben kijelentette: szereti Magyarországot, kultúrállammá kívánja tenni, de ehhez a politika nem elegendő, sok más is kell hozzá, amit a művelt osztályoknak el kell sajátítani.⁶⁸

A kultúrához kapcsolódó elemek között többször szerepelt a különböző kiállítások vagy a színházak előadásainak megtekintése. A sajtó tudósításaiból fontos kiemelni Huszár Adolf szobrász műtermébe tett látogatását. A *Vasárnapi Újság* szerint a trónörökös észrevételeket tett, és részletesen tudakozódott mindenről. A tudósításból kiderül az is, hogy nagy élvezetet nyújtott számára a műterem látogatása, s hangsúlyozta, hogy időről időre meg fog győződni a Deák-szobor⁶⁹ haladásáról.⁷⁰

A magyar sajtó jelentős eseményként tartotta számon, hogy 1884 májusában Stefániával Budapestre érkezett az ötvös kiállításra. A *Vasárnapi Újság* így írt erről a látogatásról: „Mindenik csaknem elfojtott lélekzettel lesi a trónörökös egy-egy mozdulatát, figyeli, fejtegeti nyilatkozatai értelmét, keresve abban az ő fajának kedvező hangulat, vagy éppen előszeretet jeleit... És most inkább mint valaha, századok óta. [...] Vigyáznia kell, nehogy egyik vagy másik nemzetiség féltékenységét fölkeltsse.” Habár a lap úgy vélte, Rudolf némely nyilatkozata megütközést kelt egyes rétegekben –, „Ama rétegekben, melyek nem is a vármegye, de a faluházának ablakaiból nézik a világ folyását” –, de hozzátették, hogy beszédei mély szellemi tehetségéről és szemlélőképességéről vallanak. Emellett

⁶⁸ Egyetértés 1881. május 16. Budapest, május 15.

⁶⁹ Deák Ferenc 1876-ban bekövetkezett halálakor már döntöttek egy róla mintázott szobor felállításáról, ami 1887-ben el is készült. A *Vasárnapi Újság* tudósítása szerint vita folyt arról, hogy ülő vagy álló szobor legyen-e, illetve hol legyen a helye. A kiírt pályázatot Huszár Adolf nyerte el. 1885-ben azonban Huszár Adolf meghalt. A szobor befejezésére Stóbl Alajos felügyelete alatt Keszler Adolfot és Mayer Edét kérték fel. *Vasárnapi Újság* 1881. február 20.

⁷⁰ *Vasárnapi Újság* 1882. december 24. Mi újság? december 31. Mi újság?

korszerű és európai felfogását is tükrözik, s egyben mutatják az ország viszonyairól szerzett ismereteit és hazafias magyar érzületét.⁷¹

Központi jelenséggént kezelték az újságok azt is, hogy magyar főurakkal, írókkal, politikusokkal, tudósokkal dolgozott együtt, sőt barátságot kötött velük. A tudósításokból gróf Károlyi István⁷² és Jókai emelkedik ki.⁷³ De Tisza Kálmánnal, Futtaki Gyulával⁷⁴ és Falk Miksával⁷⁵ is jó barátok voltak. Többször kiemelték, hogy Magyarországra érkezésekor milyen barátsággal üdvözölték egymást Jókai-val. Így például amikor 1884. decemberében Rudolf megérkezett Budapestre, a fogadásán Jókai is jelen volt, akit Rudolf nyájas figyelemmel és kézfogással üdvözölt.⁷⁶

Rudolf nemcsak hivatalos látogatásokat tett az országban, legtöbbször vadászatok és ezzel párhuzamosan tudományos vizsgálatok céljából is utazott. Legtöbbször Erdélyben járt: így például 1881-ben Görgény vidékére látogatott, ahol – a Vasárnapi Újság szerint – egy érdekes epizód történt: Amikor gróf Teleki Samu négyes fogatán hajtottak Marosvásárhelyről, egy székely legény csatlakozott a kísérethez. Négy órán át tartott velük, amikor Rudolf a szentimrei kastélynál 10 forintos bankjegyet dobott ki a kocsiból a férfinak. A görgényi vadászatokon ugyanakkor az egyik képviselő csillogtatni akarta német nyelvismeretét. A trónörökös türelmesen hallgatta, de magyarul válaszolt. A történet kapcsán a sajtó kiemelte, hogy Rudolf, ha tehette, mindig magyarul beszélt.⁷⁷ E két történet mellett még számos népi vonulatú hírek és anekdoták keletkeztek Rudolfról, s kultuszának jelentős elemévé váltak.

Érdemes megemlíteni azt is, hogy 1882. július végén a Hunyad megyei Retyezásra is

⁷¹ Vasárnapi Újság 1884. május 18. Mi Újság? május 25. A trónörökös pár az ötvös kiállításon. Lásd még a kultúrához: Vasárnapi Újság 1884. december 28. Mi újság? 1883. január 7. Mi Újság? január 14. Mi újság? Nemzet 1885. május 2. reggeli szám. Az udvar Budapesten.

⁷² Károlyi György magyar királyi főudvarmester és gróf Zichy Karolina fia, aki 1848/49-et követően egy ideig Párizsban tevékenykedett, majd 1867-ben hazatért, átvette a nagykárolyi uradalmát. A Nemzeti Kaszinó igazgatója volt, valamint 1872-75 között a főrendiház jegyzője. A főváros és Szatmár megye közéletében és társadalmi mozgalmában is részt vett. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/k10375.htm> 2012. 10. 03. 14: 48.

⁷³ Vasárnapi Újság 1889. február 3. február 10.

⁷⁴ Újságíró volt. A *Reform*, majd a *Pesti Napló*, később a *Pester Lloyd* szerkesztőségében dolgozott. A *Budapester Correspondenz* kiadója is volt. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03975/04795.htm> 2012. 08. 09. 11: 13.

⁷⁵ A *Pester Lloyd* főszerkesztője és politikus (1875-től Deák-, illetve. szabadelvű párti képviselő) volt, Erzsébethez az 1860-as években magyar társalgóként járt, politikai tanácsadója volt, ahogy később Rudolfnak is. Hamann 2008, 47.

⁷⁶ Vasárnapi Újság 1884. december 28. Mi újság?

ellátogatott, erről pedig később emléktáblát is állítottak.⁷⁸ 1884 őszén Nagykárolyba érkeztek, amit politikai és társadalmi szempontból is jelentősnek értékelt a korabeli sajtó. Károlyi Istvánnal kötött barátságát hangsúlyozták, s hogy itt szerette meg a magyar bort, szót, konyhát és szokásokat. Továbbá megjegyezték, hogy bár a mulatság fáradságos volt, mert térdig álltak a sárban, és átázott a ruhájuk, mégsem zavartatta magát a trónörökös.⁷⁹ Fontos a magyarországi látogatások sorában, hogy 1887. áprilisában gróf Festetich Taszilo⁸⁰ meghívására Berzencére érkezett.⁸¹

A halála után megjelent cikkekben felmerült, hogy a budai Várban tartotta volna Rudolf az udvarát, s ez a szóbeszéd már 1883-ban a *Vasárnapi Újságban* is felbukkant, de akkor lakhelyként a budai Krisztinavárosban található Karácsonyi palota kibérelését jelölték meg.⁸² Hazánkban tett látogatásai alatt többször kiemelték, hogy Berkes Béla⁸³ és bandája szolgáltatta a zenét a vacsorák során. Egy 1896-os cikk ugyanakkor megemlékezett arról, hogy még az 1885. évi kiállítás alkalmával ismerte meg ezt a zenekart, s másnap már a budai királyi várpalotába vitette őket, ahol ebédeknél játszottak a számára. Ettől kezdve Berkes állandó udvari zenésze, sőt a kedvenc cigánya lett.⁸⁴

4. 5. Magyarországra vonatkozó politikája

Annak ellenére, hogy a magyar sajtó cikkeiben nem körvonalazódott Rudolf politikai nézete és viszonya Magyarországra vonatkozóan, fontosnak tartom, hogy röviden kitérjek erre is. Hamann szerint minél jobban megszilárdult a Taaffe-kormány, és minél kevesebb esély volt a liberális kormányzatra Bécsben, annál nagyobb reményeket fűzött Rudolf Magyarországhoz. Tisza Kálmánnal mélyen rokonszenvezett, Szeps újságíró barátját is bízta, hogy támogassa a miniszterelnököt. Ugyanakkor szigorúan elítélte a magyarokat

⁷⁷ Vasárnapi Újság 1881. november 20. Mi Újság? november 27. A Havasból. Lásd még Erdélyhez: Vasárnapi Újság 1882. szeptember 24. Mi újság? 1888. október 14. A trónörökös Görgényben. november 11. Mi újság?

⁷⁸ Vasárnapi Újság 1882. augusztus 6. Mi újság? 1882. augusztus 13. Mi újság? 1897. október 17. Rudolf trónörökös emléktáblája a Retyezát alján.

⁷⁹ Vasárnapi Újság 1884. október 19. A trónörökös pár Nagy-Károlyban.

⁸⁰ Magyarországon a legvagyonosabb mágnások egyike volt, aki felesége, Mária Viktória hercegnő (Lady Mary-Victoria Douglas-Hamilton) révén a legelőkelőbb külföldi családokkal került rokoni összeköttetésbe. Neves sportember, lótenyésztő és vadász hírében állt. Vasárnapi Újság 1887. május 22. Berzencze

⁸¹ Vasárnapi Újság 1887. május 1. Mi újság? május 22. Berzencze. Lásd még vadászatról: Vasárnapi Újság 1887. szeptember 18. Mi újság? október 9. Mi újság? október 16. Mi újság?

⁸² Vasárnapi Újság 1883. november 25. Mi Újság? december 9. Mi újság?

⁸³ 1861-ben született, s 1884-ben vette át apja zenekarát. A Nemzeti Kaszinó állandó zenésze volt. Vasárnapi Újság 1896. február 2. A mi magyar cigányaink.

⁸⁴ Vasárnapi Újság 1896. február 2. A mi magyar cigányaink.

nemzetiségi politikájuk és az erősödő antiszemitizmus miatt. Rudolf azonban mindezeket a „reakciókkal”, az arisztokrácia magatartásával és a Taaffe-kormány Magyarországra gyakorolt hatásával magyarázta.⁸⁵

Hamann megemlítette azt is, hogy a trónörökös a külvilág számára a dualizmus megóvását hirdette, de valójában kételyei voltak a kiegyezést illetően, mivel szerinte nem találták meg a dunai monarchia végleges formáját. A trónörökös úgy vélte, hogy az emigráció által 1849-ben és azt követően hirdetett dunai konföderációban sem hisz már senki.⁸⁶

Mindenesetre az biztos, hogy a magyar nemzetiségi törekvéseket kizárólag a tudomány és közművelődés területén támogatta. Az apjának való megfelelési kényszer is sokkal erősebb volt annál, minthogy a magyar politikai törekvéseket nyíltan támogatta volna. Egyetérthetünk Hamann-nal abban, hogy Rudolf tudatosan ápolta a kapcsolatokat a magyar sajtóval. Magyarországon ugyanis 1867 után sokkal liberálisabb volt a sajtó, ennek következtében szabadabban írhattak, mint Bécsben.⁸⁷

5. Rudolf a magyar és Habsburg történeti hagyományokban

A magyar történelemből számtalan alakot beemelték a nemzeti példatárba. Mivel a Habsburgok négy évszázadon át a magyar trónt is birtokolták, így egyes uralkodókat (Mária Terézia, II. József) és családtagokat (József nádor) a magyar történeti hagyományok közé is beépítette a 19. századi közvélemény. Ferenc József és Erzsébet királyné mellett így Rudolf trónörökösét is elhelyezték a nemzeti tradíciók színpadán.

A Rudolf-hagyománykör kialakulásának kezdetét azonban nehéz meghatározni. Véleményem szerint már életében, főleg az 1880-as évektől fokozatosan körvonalazódott ez, már különféle anekdoták és híresztelések jelentek meg róla. Leginkább azonban természetesen öngyilkossága vezetett kultusza megerősödéséhez, és néhány éven belül teljes mondakör formálódott ki alakja köré.

Több összefoglaló tanulmány készült már korábban a trónörökösöt övező népi mondákról. Már a 20. század elején Hermann Antal összegyűjtött néhányat ezekből. Az egyik általa felkutatott történetben az emberek azt mesélték, csak holt hírét költötték a királyfinak, mert nagyon szerette a magyarokat, miközben Kossuth Ferenc rejtegette.

⁸⁵ Hamann 2008, 300-303.

⁸⁶ Hamann 2008, 318-319.

⁸⁷ Hamann 2008, 301, 306-307.

1898-ban egy Hajdúböszörményben tartott nagygyűlésen megjelent Kossuth Ferenc is, és vele tartott a Debreczeni Ellenőr munkatársa, Löw József, aki nagyon hasonlított Rudolfról. A néphiedelem szerint ennek következtében terjedt el ez a hír.⁸⁸ Kiss Lajos 1925-ben jegyezte le Hódmezővásárhelyen felbukkant három mondát. Az egyik történet szerint Rudolf bujdosott, s Amerikában élt anyja halála óta. Az első világháború kitörésekor azonban sürgönyözött apjának, hogy visszajöjjön-e. Ferenc József válaszában tudatta vele, hogy eddig is megvoltak nélküle, ezután is meglesznek, de ha akar, jöhet.⁸⁹ Legújabbban Magyar Zoltán írt egy könyvet a magyar néphagyományba bekerült Habsburgokról, mely a Rudolfról szóló népi elbeszélések egy részét is tartalmazza. Csoportosította is őket a szerző bujdosó, ál- és adakozó-Rudolfokra.⁹⁰ Megállapította emellett azt is, hogy a trónörökös különböző műfajokban tűnt fel. Szerinte Rudolf kultusza a századforduló éveiben tetőzött, az 1920-30-as években is erőteljesen élt mítosza, majd az első világháborút követően elhomályosodott.

Vizsgáljuk meg a továbbiakban egyrészt a népi mondakör elemeit Rudolf életében, valamint a halálakor megjelent tudósításokban. Másrészt bemutatjuk, hogy milyen magyar történeti illetve Habsburg történeti hagyományelemeket használtak fel alakjának népszerűsítésére.

5. 1. Rezső királyfi párhuzama magyar királyokkal

Az általam vizsgált lapokban több királlyal párhuzamba állították Rudolft. A sort az Árpád unokájának kikiáltott Rudolf nyitja,⁹¹ ami a folyamatosságot jelképezte a honfoglalástól a 19. századig. Szimbolikus értelemben tehát magyar „vérvonal” létét próbálták ezzel igazolni, magyar emberként kezelték őt.

Szent István leszármazottjának is nevezték,⁹² következésképpen a magyar államalapítóhoz hasonló tetteket reméltek tőle: egységes Magyarország létrehozását. A 11. században István megőrizte az ország függetlenségét, és nem lett a császár hűbérese.⁹³

Ugyanakkor nem lehet véletlen az sem, hogy Imre herceghez is hasonlították. Mivel Rudolf halálát illetően az első értesítések vadászbalesetről szóltak, így megmaradt a

⁸⁸ A Hermann által gyűjtött mondákat lásd: Hermann 1916, 1-16.

⁸⁹ Kiss 1925, 69.

⁹⁰ E három csoportról bővebb összegzés megtalálható: Magyar 2006, 137-189. vö. például: Szentesi Lap 1893. december 17. 1896. december 24. 1897. május 23. szeptember 12.

⁹¹ Szentesi Lap 1885. május 9. Magyarország van.

⁹² Szentesi Lap 1880. április 4. Világ folyása.

⁹³ Lásd I. Istvánnal való összevetések még: Esztergom és Vidéke 1889. február 5.

vadkan által megsebesített Imre herceggel való párhuzam, például „*másodjára történt meg ez a tragikus sors Magyarország történetében*”.⁹⁴ A *Nemzet* is arról szólt, hogy Szent István is úgy kísérté fiát a sírba, ahogy Ferenc József Rudolfot.⁹⁵

Továbbá akadt olyan lap, amely kifejezetten csak Könyves Kálmán (és Mátyás) szellemi örököseként tekintett rá,⁹⁶ mivel Rudolf a tudomány, a műveltség és az irodalom irányában ugyanolyan mértékű haladást indított el, mint ők. Kálmán király uralkodása mindazonáltal összefüggésben állhatott az 1848-49-es forradalom és szabadságharcot követő megtorlások időszakával is, mivel Kálmán megreformálta és enyhítette I. László törvényeit azáltal, hogy ritkábban alkalmaztak halálbüntetést, és eltörölte a kínzást. Rudolfot illetően ez arra is utalhatott, hogy születésekor számos elítéltnak amnesztiát hirdettek.⁹⁷

A Budapesti Országos Kiállításon elhangzott beszédéről a *Vasárnapi Újság* beszámolója így hangzott: „*Megnyitó szavait, melyekkel a kiállítást felavató, mint valódi aranybulláját őrizheti a magyar nemzet. Igazságos, becsületünkre való és megérdemlett nyilatkozatok azok.*”⁹⁸ Az Aranybulla egyrészt az alkotmányosság jelképeként ívelt át Rudolffhoz, másrészt a Kiegyezéssel is párhuzamba állítható: ahogy András helyreállította és kibővítette Szent István alkotmányát, úgy ezt várhatták Rudolftól a kiegyezési törvény kapcsán.

A trónörökös IV. Bélához kapcsolása is felmerült a lapokban.⁹⁹ A tatárjárás után a király az országot újjáépítette, így a magyar történelembe második honalapítóként vonult be. Rudolfra is tekinthettek egyfajta „harmadik honalapítóra”, aki a jövőben hasonló tettet hajtott volna végre.

A hatalmas Anjouk is feltűntek, de leggyakrabban Nagy Lajos vitézsége szerepelt.¹⁰⁰ Egyrészt Lajos alatt a kultúra is virágzott, s ez a trónörökös közművelődési törekvéseivel teremthetett kapcsolatot.

Mátyás királlyal felállított párhuzam irodalmi és műveltségi szempontokat hangsúlyozott: Rudolf is úgy tanácskozott és elmélkedett tudósai között, ahogy egykor

⁹⁴ Egyetértés 1889. január 31. Rudolf trónörökös halála.

⁹⁵ Nemzet 1889. január 31. esti szám. Budapest, január 31.

⁹⁶ Zalai Közlöny 1889. február 9. Rudolf királyi emlékezete. február 16. Rudolf királyi emlékezetéhez.

⁹⁷ Kálmánhoz hasonlítását lásd még: Esztergom és Vidéke 1889. február 5.

⁹⁸ Vasárnapi Újság 1885. május 3. Rudolf trónörökös

⁹⁹ Esztergom és Vidéke 1889. február 5. Rudolf trónörökös emléke.

¹⁰⁰ Vasárnapi Újság 1889. február 10. A magyar királyi temetése napján. Lásd még: Budapesti Hírlap 1889. február 2. Esztergom és Vidéke 1889. február 5.

Mátyás tette.¹⁰¹ Véleményem szerint azonban ezen megjegyzések mögött a háttérben konkrét utalás is rejtőzhetett: közsímet volt ugyanis, hogy Rudolf kezdeményezte az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben című munka elindítását. A Corvinák gyűjtője Antonio Bonfini kért meg, hogy írja meg a magyar történelmet a kezdetektől a saját koráig.¹⁰² Rudolftól eltérően azonban, aki aktív szerepet játszott a könyv megírásában, Mátyás közvetlenül nem járult hozzá Bonfini munkájához. Több Rudolfról szóló elbeszélés a Mátyás-mondák átírásából keletkezett. Ennek egyik példája a *Szentesi Lap*ban jelent meg.¹⁰³ A híresztelés szerint Rudolf nem halt meg, hanem inkognitóban járja az országot. Ez alatt a nép bajait puhatolja és meghallgatja panaszait. Mindezt azért teszi, hogy ha a fejére kerül Szent István koronája, akkor bölcsen és igazságosan tudja majd a népet kormányozni. Fő célja az adók csökkentése lesz.¹⁰⁴

Arra a következtetésre jutottam, hogy Rudolfnál a magyar történeti hagyományokba való beépítésének leghangsúlyosabb pontját Stefániával kötött házassága jelentette.¹⁰⁵

Halálával Rudolf kultuszának egy erősítő eleme is megjelent: az ellenzéki *Szentesi Lap* 1889. február 12-én jegyezte meg a következőt: „*királyt azonban, mint mondják, már Rudolf trónörökös figyelmeztette az elkeseredésre, melylyel e törvényjavaslat [véderő törvényjavaslat] fogadtatott Magyarországon. S így, midőn a szeretett királyfi sirba szállt, az uralkodó maga óhajtá, hogy a törvényjavaslatnak azon szakasza, melyben alkotmányselelem látszik, módosíttassék.*”¹⁰⁶ Rudolf halálhírét az aktuális politikai struktúrába illesztették be, sőt az uralkodó „szívjóságát” is bizonygatni akarták a módosítással.

¹⁰¹ Egyetértés 1885. május 2. A királyi család Budapesten. Lásd még: Budapesti Hírlap 1889. február 2. Esztergom és Vidéke 1889. február 5. Vasárnapi Újság 1888. február 26. 1889. február 10. 1908. október 18. Zalai Közlöny 1889. február 9. február 16.

¹⁰² Bonfini munkájának a címe: *Rerum Hungaricarum decades*, vagyis, A magyar történelem tizedei.

¹⁰³ Szentesi Lap 1889. augusztus 11. Hazánk és a főváros: A babona.

¹⁰⁴ Székelyföldön, a Gyergyói-medencében az akkori képviselőről állították, hogy Rudolf az, aki azért ment oda, hogy a népet nyomorult helyzetéből kiszabadítsa. Még két évig kénytelen parókában és álöltözetben járni, valamint idegen név alatt tevékenykedni. Ezután fogja felfedni kilétét, és beszámol Ferenc Józsefnek tapasztalatairól, melyeket a bujdosása alatt szerzett. Elűzi atyja rossz tanácsadóit, és felmenti a népet a sanyarú teherviseléstől. Budapesti Napló 1905. február 21.

¹⁰⁵ Egyetértés 1889. január 31. lásd még: Esztergom és Vidéke 1889. február 5. Magyar Állam 1889. február 1.

¹⁰⁶ Szentesi Lap 1889. február 12. A véderő törvényjavaslat.

5. 2. Párhuzam reformkori politikusokkal

A magyar történeti hagyományokba illesztés keretében reformkori politikusokhoz is hasonlították Rudolfot. Úgy vélem, már az a tény, hogy ebből a korszakból történt a párhuzamválasztás, sokat elárul. A megújulást és modernizációt hirdető korszak egyes eszméi összhangban álltak Rudolf elképzeléseivel, tudta, hogy változtatni kell a konzervatív, beszűkült világképen, ugyanakkor trónörökösként nem sokat tehetett, apja nem vonta be a tanácskozásokba.

Már 1884-ben körvonalazódott a gróf Széchenyi Istvánnal felállított párhuzam. A *Vasárnapi Újság* így írt ezzel kapcsolatban: *„kiemelte a magyar nemzet politikai ügyességét, de megjegyzé, hogy ez magában még nem elég; mert korunkban a nemzetek boldogulásához egyéb olyan kultúrai tényezők is szükségesek, melyeket még ezután kell nagyobb mérvben megszerezniünk. Nem-e mintha csak gr. Széchenyi Istvánt olvasnók? Nem-e a nemzeti politika hiszekegyjébe való hitágozatszerű igazság ez?”*¹⁰⁷. Ennek ellenére az Országos Kiállítás kapcsán merült fel hangsúlyosabban Széchenyi neve a trónörökös mellett. A *Szentesi Lap* szerint ugyanis Széchenyi jóslata – *„Magyarország nem volt, hanem lesz”* – teljesült ezzel az eseménnyel, melyet teljes mértékben Rudolf erőfeszítésének tulajdonítottak.¹⁰⁸ A haladás hirdetőjeként egyfajta „Széchenyi utódként” tekintettek rá. Érdeemes megjegyezni azt is, hogy Rudolf halála kapcsán nem utaltak Széchenyi öngyilkosságára.

Deák Ferenc halála és temetése is párhuzamba került a koronaherceggel. Egyrészt mind a ketten januárban haltak meg, illetve temetésük februárban volt.¹⁰⁹ Már a „haza bölcse” elnevezés is tartalmazhatott összehasonlítást, mivel halálakor Rudolfra is gyakran alkalmazták a „bölcse” kifejezést.¹¹⁰ A legmeghatározóbb motívumot mégis a kiegyezés szolgáltatta: ahogy Deák Ferenc 1867-ben a magyarok és a császár között jelentette az összekötő elemet, úgy Rudolf is ezt a szerepet töltötte be később a magyarok szerint.¹¹¹

¹⁰⁷ Vasárnapi Újság 1884. május 25. A trónörökös pár az ötvös-műkiállításon.

¹⁰⁸ Szentesi Lap 1885. május 9. Magyarország van.

¹⁰⁹ Nemzet 1889. február 5. reggeli szám. Rudolf trónörökös halála.

¹¹⁰ Szegedi Napló 1889. január 31. Szegedi Híradó 1889. február 1.

¹¹¹ Deák és Rudolf párhuzamára lásd még: Szegedi Napló 1889. február 5. A királyfiról (Jellemvonások és epizódok)

Kossuth Lajos és Rudolf

Ahogy azt már a bevezetőben is említettem, Bécs különféle verziójú híreket adott közre Rudolf halálát illetően, melynek egyik következménye az lett, hogy sokan nem hitték el, hogy meghalt, úgy gondolták, inkognitóban él valahol. A trónörökös rejtőzködésének motívumából alakult ki a Kossuth Lajossal felállított párhuzam.¹¹² Kossuth ugyanis a magyar forradalom és szabadságharcot követően emigrációba kényszerült, s ezt a motívumot használták fel, hogy a bujdosónak hitt Rudolffal összekapcsolják. Ezenkívül a Kossuthtal való összekötéssel kísérletet tettek arra, hogy a Habsburg-hű (labanc) és a függetlenségi (kuruc) szálat összefonják. A Véderő-vita és Kossuth honossági ügye Rudolf halála idején szintén hozzájárulhatott ehhez.

Egy történet szerint Rudolf halála után öt évvel a nép erősen hitte, hogy nem halt meg, így csak Kossuthnál lehet. Rudolf elhatározta, hogy függetlenné teszi Magyarországot, de ezt csak úgy tehetné, ha a világ azt hiszi, meghalt. Ennek érdekében egyik szolgáját, aki nagyon hasonlított rá, megkérte, hogy dobja el az életét helyette. Főbe lőtte, felvette a szolga ruháját, és elmenekült Kossuthoz. Így Kossuthnak nem két, hanem három fia lett.¹¹³ Erről a hagyományról a korábban már említett néprajzi szakirodalom bőségesen tájékoztat.

Érdekes motívum azonban Kossuth és Rudolf összekapcsolása a hagyományban, mivel több elem ellentmondott ennek. Egyrészt megemlíthető, hogy Kossuth haragosan tört ki, amikor Rudolf eljegyzéséhez tömegesen gratuláltak, másrészt Kossuth a véderő-vitáról azért nem volt hajlandó cikket írni, mert meg kellett volna említenie a trónörökös halálát is. Szekfü Gyula jegyezte meg, hogy Kossuth ugyan nem volt a császár „barátja”, de érző ember volt, s nem tudta megilletődés nélkül nézni az emberi szerencsétlenséget az ellenségénél sem.¹¹⁴ Véleményem szerint Rudolf ambivalens érzéseket táplálhatott Kossuthtal kapcsolatban: a trónörökös még tanulmányai során kérte apját, hogy

¹¹² Szekfü Gyula: Az öreg Kossuth. In: I. Tóth Zoltán (szerk): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. II. kötet*. Budapest, 1952. 341-433; Hermann Róbert (szerk): Kossuth Lajos, a „magyarok Mózes”. Budapest, 2006.

Kossuth kultuszához lásd: Gerő András: A Kossuth-kultusz. *Rubicon*. 18. évf. 2007/9. 38-41; Gerő András: A nemzet apja, „Isten második fia” – Kossuth és kultusza. In: Uő: *Képzelt Történelem: fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*. Budapest, 2004.

¹¹³ Szentesi Lap 1894. március 13. Helyi és vegyes hírek (Rudolf királyfi és Kossuth Lajos).

¹¹⁴ Szekfü 1952, 411-412.

elolvashassa Kossuth munkáit, felnőtt korában ugyanakkor félt, hogy a magyar nacionalisták Kossuth vezetésével legyőzik az Andrássy- és Tisza-féle kiegyezési pártot.¹¹⁵

5. 3. A magyar irodalmi hagyományba beillesztett trónörökös

Rudolf öngyilkossága a 19. századi magyar ember számára a remény elvesztését jelentette, ami számos irodalmi hagyományba is beágyazódott. A legjelentősebbnek a Himnusz egy sorának idézése tekinthető: „*a nemzet megbűnhődte már a múltat, s jövődőt*”,¹¹⁶ amivel a lap visszautalt Kölcsey egész művére. Ahogy a költő is elvesztette a reményét a vers végére, úgy a magyarok is a királyfi elvesztésével.

A *Budapesti Hírlap* Arany János Tetemre hívás című balladáját említette meg a tragédia kapcsán.¹¹⁷ A Himnusszal ellentétben nem idéztek a költeményből, az egész balladát Rudolf halálára kívánták vonatkoztatni. A műben történt halálesetet misztikum vette körül, ahogy Rudolfét is. Mindkét esetben felesleges értékvesztésről és drámaiságról beszélhetünk. A „ki a tettes” kérdésre hasonló megoldás született: a tragédiát nagyrészt a körülmények szerencsétlen összjátéka idézte elő.

5. 4. Rudolf a Habsburg történeti hagyományokban

A magyar sajtó a Habsburg hagyományokba is beépítette Rudolft. A legtöbbször megidézett osztrák uralkodók között II. József szerepelt. Rendszerint nagy szellemi örököseként tekintettek Rudolfra, mivel sok vonásban hasonlított a polgárkirályra:¹¹⁸ a felvilágosodott eszmevilág, a modernizáció igénylése és a szabad vallásgyakorlat eleve alátámasztotta a párhuzamot. Hamann is megemlítette a II. József-i vonalat: Rudolf az ismeretlenségbe burkolózva szegénynegyedekbe járt őst utánózva, élete végén pedig a nép közé vegyülési hajlama még erősebb lett.¹¹⁹

1885-ben az országos kiállítás alkalmával elhangzott beszédét Mária Terézia szavaihoz hasonlították. Mária Terézia uralkodása alatt harcra, háborúra, trónusának hősi védelmére hívta fel a nemzetet, egy királynak, nőnek, anyának minden hatalmával. Rudolf munkára, nemes hazafiságra, őseinek tiszteletére és dicső jövődjének megépítésére

¹¹⁵ Hamann 2008, 319.

¹¹⁶ Szentesi Lap 1889. február 5. Rudolf halála.

¹¹⁷ Budapesti Hírlap 1889. február 7. A Budapesti Hírlap tárczája: öngyilkosság.

¹¹⁸ Szegedi Napló 1889. február 5. A királyfiról (Jellemvonások és epizódok). Pesti Napló 1889. január 31. Rudolf trónörökös.

¹¹⁹ Hamann 2008, 169, 481.

buzdított.¹²⁰ A trónörökös maga is szívesen idézte Mária Terézia szellemét, s ennek egy példája a szakirodalomban is feltűnik: amikor Rudolf Julius Felix álnéven a császárnak levelet írt az oroszok elleni háború félelme kapcsán, akkor az uralkodónó osztrák hazafias érzését emelte ki.¹²¹

Rudolf 1881-es szentföldi látogatását az osztrák főhercegek hasonló látogatásainak sorába¹²² illesztették be, ami a folyamatosságot szimbolizálta. E szerint az ötödik osztrák főherceg és a negyedik Habsburg volt ebben a sorban.¹²³

Nagybátyja, Miksa is bekerült a Rudolfot övező hagyományba. A nagylelkűség és a művészet pártolása volt az elsődleges összekötő kapocs. Haláluk is hasonlóan történt: gyilkos golyó áldozatául estek. Belga királylányokat vettek feleségül, Miksa mellett Sarolt, Rudolf mellett Stefánia állt.¹²⁴

A *Budapesti Hírlap* II. Lajos Bajorország királyának tragikumával vetette össze Rudolf sorsát.¹²⁵ Habár halálukban csupán az öngyilkosság mutatott megegyezést, életükben az összekötő elemet a művészetek és a természet iránti szeretet adta. Míg Lajos udvarába Wagnert, addig Rudolf Berkes Bélát és bandáját hívatta.¹²⁶

Végül, apja mellett is elhelyezték, hiszen a „*legalkotmányosabb*” Habsburgnak tekintették Ferenc József mellett.¹²⁷ A korábbi sajtóban is jelen volt már a Ferenc Józseffel való összehasonlítás. Annak ellenére, hogy sok tekintetben különböztek, a munka iránti elkötelezettségük közös vonás volt. Ugyanakkor megemlítették a lapok, hogy míg Ferenc József Erzsébetet nem hozta el Magyarországra a házasságkötésüket követően, addig Rudolf igen, sőt szinte be is utazták az egész országot.¹²⁸ Ferenc Józsefet a történeti irodalom átlagos értelmi képességű emberként jellemzi, aki átlagon felüli elhivatottsággal, kötelességérzettel és fegyelemmel rendelkezett. Úgy viselkedett az uralkodó, mintha nem lettek volna érzelmei, merev volt, humorérzék nélkül. Sőt, olyan benyomást keltett, mint

¹²⁰ Egyetértés 1885. május 3. Két királyi szó.

¹²¹ Hamann 2008, 400-401.

¹²² Az első látogató VI. Lipót herceg és Habsburg Frigyes főherceg volt. Az 1850-es években Miksa császár és 1869-ben Ferenc tett látogatást a Szentföldre.

¹²³ Vasárnapi Újság 1881. január 16. Mi újság?

¹²⁴ Budapesti Hírlap 1889. február 5. Út a sírboltba.

¹²⁵ Budapesti Hírlap 1889. február 2. Életből halálba.

¹²⁶ Amikor Rudolf Lajost meglátogatta, a király a trónörökösnek ígérte oda Bajorországot. A müncheni diplomaták körében is különféle hírek terjengtek a barátságukról. Hamann 2008, 119.

¹²⁷ Esztergom és Vidéke 1889. február 5. Rudolf trónörökös emléke.

¹²⁸ Egyetértés 1881. május 18. Isten hozott!

aki nem tud beszélgetni.¹²⁹ Az újságok tudósításai megegyezést láttak a két Habsburg között a kötelességérzet és elhivatottság tekintetében, ennek ellenére teljesen ellentétes személyiségként is megjelentek a lapok híreiben. Eszerint Rudolfot a higgadt temperamentum, a fiatalság heve és az éles megfigyelő tehetség jellemezte. A sajtóból egy jóval intelligensebb és tanultabb trónörökös képe bontakozott ki, aki emellett érzelmeit is ki tudja mutatni ellentétben az apjával. Rudolf pedig nemcsak mert beszélgetni, hanem sokszor ő kezdeményezte a társalgást. A császár merevségével szemben egy a világ felé nyitottabb karakter képe bontakozott ki a sajtó soraiban.

5. 5. További párhuzamok

Bibliai vonatkozás is megjelent Rudolf halálakor az újságokban, így például a *Szegedi Híradó* Mózesként aposztrofálta. Ismert, hogy Mózes vezette ki a zsidóságot Egyiptomból a sivatagba. A próféta szerepét pedig Rudolfra vetítették a magyarok.¹³⁰ Az általam vizsgált lapokban ezen felül két alkalommal is feltűnt Hamlet alakja. Shakespeare dán királyfiához hasonlóan Rudolf is drámai hőssé vált. Mindketten „igazán lenni akartak”, valamint a magas szellemi értékeket próbálták védeni, s dacolni a világgal. A sorsuk is ugyanúgy alakult végül.¹³¹

Rudolf kultuszának erősítésére szolgáltak a temetési koszorúk, virágkompozíciók és sírszalagok, ezek sajátos tartalmat hordoztak: megmutatták, hogyan búcsúztak a gyászolók a halottól. A sírszalagok másrészt reprezentálták a gyászoló és az elhunyt között fennállt viszonyt. Ennek fényében érdemes megemlíteni, hogy Rudolf szarkofágja körül az uralkodó család tagjainak koszorúi voltak, melyek a trónörökös kedvenc virágaiból, gyöngyvirágokból álltak. A koporsó közepére Stefánia gyöngyvirág-koszorúját helyezték el, díszes szalagján a következő állt: „*Von deiner Stephanie*” (Stefániadtól). Ami a legfontosabb számunkra azonban az, hogy a szarkofág alján elhelyezett koszorún a felirat Jókai Mórtól származott: „*Letűnt vezérsillagunknak*”.¹³² Halála után azonban további elemek is erősítették a trónörökös kultuszát: emléktáblák, szobrok, különféle költemények és emlékalbumok.¹³³

¹²⁹ Gerő 1999, 238.

¹³⁰ Szegedi Híradó 1889. február 1. A nemzet gyásza.

¹³¹ Szegedi Híradó 1889. február 5. A trónörökös halála. Budapesti Hírlap 1889. február 2. Életből halálba

¹³² Vasárnapi Újság 1889. február 17. A trónörökös ravatalon.

¹³³ Lásd emléktáblára példa: Vasárnapi Újság 1897. október 17. emlékalbumra: Vasárnapi Újság 1898. január 2. költeményre: Vasárnapi Újság 1899. január 29. szoborra: Vasárnapi Újság 1908. október 18.

Véleményem szerint a magyar királyokkal, valamint a reformkori politikusokkal állított párhuzam egyfajta rejtett ellenállást is kifejtett a Véderő-vita okozta feszültségek miatt, ami később a Kossuth-tal történt összekapcsolást eredményezte. Olyan tekintélyes személyiségekkel kapcsolták össze, akik az elmúlt években, századokban jelentős szerepet játszottak a magyar történelemben. A társadalom ezzel nyilatkoztatta ki kollektív akaratát, már-már utópikus elképzelésként. A múlt segítségével tehát hiteltelenítették jelenük egy részét. A következő korszakot egy modernebb, liberálisabb országgént képzeltek el, melyben Rudolffé lett volna a főszerep. A magyar sajtó ugyanakkor mindezzel direkt vagy indirekt módon a gyász felnagyítását eredményezte.

6. Befejezés

Összegzésként elmondható, hogy az ellenzéki sajtóban a Rudolf iránti bizalom fokozatos elmélyülése figyelhető meg. Erre például olyan kifejezés utal, mint „*kezdetben idegenkedés tőle*”. A pozitív irányba történt fordulat pedig az 1880-as évektől mutatható ki, melynek következményeként többet kezdtek róla tudósítani. Emellett főként kiemelkedő események kapcsán (házassága, Budapesti Országos Kiállítás stb.) emelték ki Rudolf pozitív tulajdonságait, a kormánypárti sajtóval szemben pedig egy sokkal komolyabb kép körvonalazódott róla. Rudolf látogatásait és vadászatait szintén sablonszerűen írták meg. Ezzel szemben a kormánypárti újságokra ez a tendencia nem volt jellemző, kiegyensúlyozott lojalitás érzékelhető, s ez a híradások mennyiségében és részletességében mutatkozott meg. Sokkal közvetlenebb kép bontakozott ki Rudolfról, vadászatairól, valamint egyéb látogatásairól, mivel viccesebb, bizalmasabb történeteket is leírtak.

A két tábor sajtóanyaga ugyanakkor megegyezett abban, hogy nem a halála idején alakult ki kultusza, már előtte alakulóban volt, így a tragédia csak megerősítette azt. Véleményem szerint kultusza az 1880-as évektől fokozatosan formálódott, s ebben három fő motívum játszott jelentős szerepet: 1881. évi házasságkötése, az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben, és az Országos Kiállítás. Több kisebb elemet is ide lehet sorolni: például magyar írókkal, tudósokkal és politikusokkal kötött barátsága (Jókai Mór vagy Károlyi István). Emellett Stefániát, mint József nádor unokáját is „eszközként” használták fel kultuszának kialakításához és magyarságának igazolására.

Rudolf szerepe és jelentősége ennek ellenére a halálakor értékelődött fel a magyar közvéleményben, amire idealisztikus és utópista megjegyzések utaltak. Alapvető különbségről nem beszélhetünk a kormánypárti és ellenzéki lapok között 1889-ben, mindössze megfogalmazásban és a súlypontok elhelyezésében tapasztalható némi eltérés. Mindkét tábor azt hangsúlyozta, hogy ugyanolyan, sőt több joguk van a gyászra a magyaroknak, mint más nemzetnek. A konzervatív, katolikus *Magyar Állam* viszont megfogalmazásban és a gyász bemutatásában eltért a többi újságtól: a lap katolicizmusa és konzervatív szemlélete miatt merevebb, távolságtartóbb Rudolf-képet közvetített.

Rudolf öngyilkosságát követően népi mondák próbálták életben tartani alakját, de az egyre inkább háttérbe szorult. Ebben közrejátszott egyrészt, hogy Ferenc József haláláig Rudolf tabu-témának számított, másrészt ennek hatására más kultuszok jóval nagyobb teret tudtak nyerni. Rudolf halála után a Kossuth Lajossal állított párhuzam, valamint a Mátyás-mondákba illesztés bizonyult a legjelentősebbnek. Magyarságának hangsúlyozását nemzeti

törekvésekkel és reményekkel kapcsolták össze, s ezt támasztották alá a hagyományokba való beépítésével.

Összességében elmondható, hogy nem Ferenc Józsefnek a nemzeti tudatban betöltött ellentmondásos helyzete miatt alakult ki Rudolf kultusza, sőt a királlyal kapcsolatban kettősség figyelhető meg: a vele való szembeállítás és a király folytatójaként való értékelés egyaránt megjelent. Rudolf Erzsébettel vont párhuzama nem fordult elő a vizsgált korszakban, a két kultusz, úgy tűnik, nem találkozott össze. A trónörökös mítosza nem nyert olyan nagy teret, mint az Erzsébet-kultusz. A királynéval ellentétben viszont (ő csak a kiegyezés létrejöttében tett minimális lépéseket), Rudolf tevékenysége meghatározó szerepet játszott a kultusza kialakulásában. A szakirodalommal megegyezést mutatott a magyarországi sajtóból kibontakozó Rudolf-kép, sőt ki is bővült, egyes jellemzők pedig hangsúlyozottabban fordultak elő az újságokban. Úgy gondolom, a magyar sajtó fontos forrásanyagot rejt Rudolf kortárs értékelésében, leginkább a magyarországi látogatásait illetően. De rejtélyes öngyilkosságát sokkal nagyobb érdeklődés övezte és övezi ma is, mint maga a trónörökös személye, munkássága és kapcsolata egyes nemzetekkel.

Irodalomjegyzék

Források

Budapesti Napló

1905. február 21.

Budapesti hírlap

1889. január 31. február 2. február 5. február 7.

Egyetértés

1881. május 10. május 16. május 18. május 19.

1885. május 2. május 3.

1889. január 31.

Erdészeti Lapok

1889. február

Esztergom és Vidéke

1889. február 5.

Földtani Közlöny

1889. január-március.

Magyar Állam

1889. február 1. február 6. február 7.

Nemzet

1885. május 1. (esti) május 2. (reggeli) május 3. (reggeli)

1889. január 31.(reggeli, esti) február 1.(reggeli) február 5.(reggeli)

Ország-Világ

1889. február 9.

Pápai Lapok

1885. augusztus 9.

1889. február 2.

Pesti Napló

1889. január 31.

Politikai Újdonságok

1889. február 6.

Természettudományi Közlöny

1889. március

Szegedi Híradó

1889. február 1. február 5.

Szegedi Napló

1889. január 31. február 4. február 5.

Szentesi Lap

1880. április 4.

1885. május 9. november 7.

1889. január 31. február 5. február 10. február 12. augusztus 11.

1893. december 17.

1894. március 13.

1896. december 24.

1897. május 23. szeptember 12.

Vasárnapi Újság

1880. május 9. november 14.

1881. január 16. február 20. május 22. május 29. november 20. november 27.

1882. augusztus 6. augusztus 13. szeptember 24. december 24. december 31.

1883. január 7. január 14. november 25. december 9.

1884. március 25. május 18. május 25. október 19. december 28.

1885. május 3. november 8.

1886. január 10.

1887. május 1. május 22. szeptember 18. október 9. október 16.

1888. február 19. február 26. október 7. október 14. november 11. december 16. december 23.

1889. február 3. február 10. február 17.

1896. február 2.

1897. október 17.

1898. január 2.

1899. január 29.

1908. október 18.

Zalai Közlöny

1889. február 9. február 16.

Szakirodalom

DÁVIDHÁZI Péter: Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusztermészetrája. Budapest, 1989.

DIÓSZEGI Vilmos – GÁTI József: A látnivaló temérdek. Magyarország szerepe a világkiállítások történetében. Budapest, 1992.

FARKAS Zsuzsa: A kultúra tövébe fészelt ország (A világkiállításokon bemutatott magyar művek kortárs értékelése, 1851-1978). *Aetas* 27. évf. 2012/1. 136-159.

GÁL Vilmos: Világkiállító magyarok: 1851-2000. Budapest, 2008.

GÁNGÓ Gábor: Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága. *Irodalomtörténet* 2003/3. 380-396.

GERŐ András: Egy magyar kultusz: Erzsébet királyné. In: Uő: *Magyar Polgárosodás*. Budapest, 1993.

GERŐ András: A királyné szerepe. A magyarok és Erzsébet. *Rubicon*. 10. évf. 1999/9-10. 49-51.

GERŐ András: Ferenc József, a magyarok királya. Budapest, 1999.

GERŐ András: A magyar Habsburg. Szükséglet, lehetőség és valóság. In: Uő: *Képzelt Történelem: fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*. Budapest, 2004.

GERŐ András: A „magyar asszony, „a legszentebb élő nőalak”: Erzsébet királyné. In: Uő: *Képzelt Történelem: fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*. Budapest, 2004.

GERŐ András: A nemzet apja, „Isten második fia” – Kossuth és kultusza. In: Uő: *Képzelt Történelem: fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*. Budapest, 2004.

GERŐ András: A Kossuth-kultusz. *Rubicon*. 18. évf. 2007/9. 38-41.

GERŐ András: Egy magyar kultusz: Erzsébet királyné. In: Basics Beatrix – F. Dózsa Katalin – Gerő András – Kovács Éva – Niederhauser Emil – Soós István: *Erzsébet, a magyarok királynéja*. Budapest, 2008.

GONDA Imre – NIEDERHAUSER Emil: A Habsburgok: egy európai jelenség. Budapest, 1998.

GRATZ Gusztáv: A dualizmus kora: Magyarország története: 1867-1918. Budapest, 1934.

HAMANN, Brigitte: Rudolf trónörökös. Budapest, 2008.

HERMANN Antal: Rudolf királyfi a mondában. *Ethnographia*, 1916.

HERMANN Róbert (szerk.): Kossuth Lajos, „a magyarok Mózes”. Budapest, 2006.

József nádor iratai. 1792-1809. Kiadta és magyarázatokkal kísérte DOMANOVSKY Sándor I-III. kötet. Budapest, 1925, 1929, 1935.

KALLA Zsuzsa: Búcsúsorok-sírszalagok. In: Kegyelet és Irodalom (Kultusztörténeti tanulmányok). A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 7. 1997.

KISS Lajos: Hódmezővásárhelyi mondák Rudolf királyfiról. *Ethnographia*, 1925.

Kossuth Lajos iratai. I-XIII. Kiadta: HELFY Ignác–KOSSUTH Ferenc, Budapest, 1880-1911.

KOVÁCS Endre (főszerk.): Magyarország története 6/2. 1848-1890. (szerkbiz. Pach Zsigmond Pál et al.) Budapest. 1979.

KOZÁRI Mónika: Tisza Kálmán és kormányzati rendszere. Budapest, 2003.

LANDGRAF Ildikó: Emlékezet és elbeszélés – Valóság és típussteremtés a Rudolf-hagyományban. In: Csonka-Takács Eszter – Czövek Judit –Takács András: *Mir -susne – hum. I. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére*. Budapest, 2002, 222–238.

MAGYAR Zoltán: A Habsburgok a magyar néphagyományban. Budapest, 2006.

ROMSICS Gergely: Mítosz, kultusz, társadalom. *Mozgó Világ* 2004/7.

ROMSICS Gergely: Mítosz és Emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában. Budapest, 2004.

ROMSICS Gergely: Nép, nemzet, birodalom: a Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és a magyar történetpolitika gondolkodásában 1914-1918. Budapest, 2010.

SALVENDY, T. John: Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükörben. Budapest, 1988.

SINKÓ Katalin: Ferenc József: a dinasztikus és a nemzeti reprezentáció versengése és dualizmusa. In: FAZEKAS István–ÚJVÁRY Gábor (szerk.): *Császár és Király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország 1526-1918*. (Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében 2001. március 8–május 1). Bécs, 2001. 19-21.

SOÓS István: A legmagyarabb Habsburg. József főherceg, Magyarország nádora. József nádor (1776-1847). Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 1997. szeptember–1998. február.

SOÓS István: József nádor. In: H. Balázs Éva–Krász Lilla–Kurucz György: *Hétköznapi élet a Habsburgok korában*. 1740-1815. Budapest, 2007.

SZEKFÜ Gyula: Az öreg Kossuth. In: I. TÓTH Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. II. kötet*. Budapest, 1952. 341-433.

VÉR Eszter Virág: Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezethelyei tükrében 1898-1914 között. Erzsébet kultusz. *Budapesti Negyed* 52. 2006/2-3 (52-53).

VÉR Eszter Virág: Rezső királyfink. Fejezetek Rudolf trónörökös politikai nézeteinek magyar vonatkozásairól. In: *Rudolf – a reményvesztett imádó*. (Időszaki kiállítás a

Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban, 2008. június 5. – szeptember 28.). Szerk.: F. Dózsa Katalin – Faludi Ildikó. Gödöllő, Gödöllői Királyi Kastély, 2008. 28-35.

VÉR Eszter Virág: Újraértelmezett szerepvállalások (avagy Erzsébet császárné alakváltozásai 1866-ban). *Aetas* 27. évf. 2012/1. 83- 105.

Internetes források

Magyar Életrajzi Lexikon. 1000-1990. KENYERES Ágnes (Főszerk.) 1967–1994.

<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03975/04795.htm> 2012. 08. 09. 11: 13.

SZABOLCSI Miklós (Főszerk.): A magyar sajtó története. II/2. kötet. 1867-1892. Budapest, 1979-1985.

<http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/391.html> 2012. 12. 20. 20: 11.

SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Budapest, 1891–1914.

<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/k10375.htm> 2012. 10. 03. 14: 48

http://www.erdeszetilapok.hu/?page=arch_view&id=19189 2012. 10. 16. 21: 26.